

*Ковальова Тетяна Віталіївна, учитель історії та правознавства
Комунального закладу освіти «Водянська середня загальноосвітня школа –
загальноосвітній навчальний заклад I - III ступенів» Гречаноподівської
сільської ради Широківського району Дніпропетровської області, спеціаліст
першої категорії, с. Водяне, Широківський район, Дніпропетровська область*

Підвищення зацікавленості та розвиток креативного мислення учнів на уроках історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін через використання ефективних інтерактивних технологій

Анотація: представлено дослідження використання ефективних інтерактивних технологій на уроках суспільствознавчих дисциплін (історії, правознавства, громадянської освіти) для підвищення зацікавленості та розвитку креативного мислення учнів, виявлено основні прийоми креативності у процесі навчання, наведено приклади ефективних інтерактивних форм та методів, визначено ефективні інтерактивні технології.

Ключові слова: креативне мислення, креативність, інтерактивні технології, творчість, самовдосконалення.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах одним із основних завдань, що стоять перед педагогами, є розвиток креативної особистості, здатної до самовдосконалення під впливом різних зовнішніх факторів із урахуванням природних задатків і ціннісних орієнтацій кожного індивіда. Майбутнє будь-якої країни залежить від наявності в даному суспільстві талановитих і креативних людей, які своєю діяльністю забезпечать суспільний прогрес. Розвиток креативності учнів як необхідної умови становлення особистості, здатної виходити за межі наявних знань, поглядів і думок, створювати нове. Основою ж будь-якої інноваційної діяльності є креативність, нові підходи до навчання. Саме тому надзвичайно актуальним сьогодні є питання розвитку креативного мислення, формування креативного підходу учнів до власного життя і діяльності.

Аналізування останніх публікацій та проведенні дослідження показали, що в навчальному процесі сучасної школи закладені великі можливості для розвитку креативного мислення через впровадження ефективних інтерактивних технологій. Досвід роботи в розвитку креативного мислення через застосування ефективних інтерактивних технологій, свідчить про необхідність поступової систематичної роботи із школярами, щодо вивчення предмета розвитку їх уяви, вироблення вміння бачити певні історичні події не відокремлено, а синхронно з тими, які відбувалися у світі.

Новизна дослідження полягає в тому, що підвищення зацікавленості та розвиток креативного мислення учнів, запровадження інтерактивних технологій навчання, дозволить зробити уроки суспільствознавчих дисциплін

більш продуктивними, цікавими, незвичними, сповненими новизни. Інноваційний шлях розвитку суспільства можна забезпечити лише тоді, якщо сформувавши покоління людей, які і мислять, і діють по інноваційному. Ось тому їй приділяється значна увага загальному розвитку особистості, її комунікативних здібностей, самостійності у прийнятті рішень, креативності, критичності та культури мислення, розвитку інформаційних і соціальних навичок.

Будьте самі шукачами, дослідниками.

*Не буде вогника у вас – вам ніколи
не запалити його в інших».*

Василь Сухомлинський

Викладення основного матеріалу. Історична освіта є невід'ємною частиною сучасної гуманітарної освіти. Вивчення і знання подій у різних цивілізаціях протягом віків дає можливість учням не лише досягнути різноманітний цікавий світ, але й сформувавши своє ставлення до реалій буття, визначити економічні, політичні, культурні пріоритети.

Мільйони людей захоплюються історичною літературою, фільмами, вивчають історію під час подорожей, екскурсій, збирають колекції різних пам'яток. Для багатьох з них знайомство з однією із найцікавіших наук світу почалося ще в дитинстві або в юності і залишається, як правило, назавжди, адже саме в юному віці складаються сприятливі умови для формування допитливості, інтересу до поглибленого вивчення історії, прищеплення розвитку творчих здібностей учнів, навичок дослідницької роботи.

Чому ж учні не завжди із задоволенням ідуть у школу? Причин може бути багато, але одна з них «нудно», « не цікаво ». Учня необхідно зацікавити. Як цього досягти? Напевно у кожного вчителя є арсенал власних прийомів. Пригадаємо, що К. Д. Ушинський більше ста років тому сформулював основну мету школи: навчити дітей вчитися. Саме навчити не правознавству, історії, громадянській освіті, а сформувавши здатність учити себе. Важливо навчити дитину самостійно здобувати знання і вміти їх обробляти. Тільки так може з'явитися справжній інтерес до навчання. І якщо ми допоможемо дітям розвинути потребу в знаннях, уміти набувати їх, то ці важливі якості залишаться з нею і після закінчення школи. Є вимога особистісно – зорієнтованого навчання. Не можливо вчити всіх однаково, потрібно знайти підхід до кожної дитини – старанної і не дуже, обдарованої і лінивої, лідера і виконавця. Швидкість засвоєння навчального матеріалу у кожної дитини різна. Для осмислення сприйнятої інформації кожному учню необхідно свій час. Одному достатньо 5-10 хвилин, а іншому декілька більше. Але всі діти мають здібності. Розвитком творчого мислення на уроках необхідно керувати.

Сьогодні перед вчительством стоїть важливе питання: як вчити дітей. Кожний вчитель шукає відповідь на нього і приходять до висновку, що вчити потрібно так, щоб уроки були цікавими і, при цьому, діти отримували міцні знання.

Досить складним залишається в педагогіці проблемне питання співвідношення понять «креативність» і «творчість». Протягом багатолітньої

історії існування інститутів освіти складалася практика роботи з дітьми, що мали високі інтелектуальні здібності, але були далекими від творчості. Їх називали обдарованими дітьми. Життя вимагало відокремлення, як писав Платон, «людей, не здатних до пізнання і бездіяльних – від прекрасних». У світовій науці та педагогічній практиці представлено два протилежні погляди на проблему креативності. Прихильники першого вважають, що креативною є кожна дитина, і потрібно лише вчасно виявити й розвинути креативність. На думку інших дослідників, це дуже рідкісне явище, притаманне лише незначному відсотку людей. Педагогічний досвід показує, що в багатьох дітях є прихований потенціал креативності, і за наявності необхідних умов розвитку та підтримки вони можуть розкритися, проявити себе в певній галузі. Найчастіше прихований потенціал креативності робить людину талантом у певній сфері діяльності. Тому доцільно розглянути поняття «креативність» у структурі особистісної активності людини, компонентами якої виступають групи «особистісних якостей». Креативність покликана забезпечити людині в майбутньому:

- професійну компетентність (кваліфікацію);
- працездатність (психофізичну активність);
- інтелектуальну пізнавальну здатність (освіченість);
- здатність до співпраці, колективної організації, взаємодії (комунікабельність);
- ціннісно-мотиваційну сферу (моральність).

У педагогічних словниках поняття «креативність» визначається як «творчі можливості (здібності) людини, що можуть виявлятися у мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особистість в цілому чи її окремі сторони, продукти діяльності, процес їх створення. Креативність розглядається як найважливіший і відносно незалежний фактор обдарованості, що рідко відображається в тестах інтелекту й академічних досягненнях. Креативність визначається не стільки критичним ставленням до нового з точки зору існуючого досвіду, скільки сприйнятливістю нових ідей». [3.6.]

Креативність (від англ. – створювати) – творчі здібності індивіда, які характеризуються готовністю до створення принципово нових ідей, що відрізняються від традиційних або прийнятних схем мислення і входить в структуру обдарованості в якості незалежного фактора, а також здатність розв’язувати проблеми, які виникають всередині статистичних систем.

Творчість – це здатність дивуватися і пізнавати, уміння знаходити вихід в нестандартних ситуаціях. Це спрямованість на відкриття нового і здатність до глибокого осмислення свого досвіду. [10.1.]

Школу робить школою учитель! Художник учиться змішувати фарби і наносити мазки на полотно. Музикант розучує етюди. Журналіст і письменник освоює прийоми письмового мовлення. Справжній учитель теж змішує фарби, розучує етюди, освоює прийоми. І тільки інший учитель знає, скільки праці перероблено, поки ноти, ритми, мелодії не злились в музику уроку! В сучасних умовах найбільшої переваги, для соціалізації учнів, приділяється інтерактивним

навчальним технологіям. Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації.

Інтерактивні навчальні технології. Слово «інтерактив» прийшло до нас з англійської мови від слова «interact», де «inter» - взаємний і «act» - діяти. Таким чином, інтерактивний – здатний до, взаємодії, діалогу. Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність.

За допомогою інтерактивних технологій діти вчаться:

- доводити свою точку зору;
- слухати іншу сторону;
- формувати власну думку;
- аргументувати;
- дискутувати;
- розвивати навички самоосвітньої роботи.

Кредо інтерактивного навчання:

скажи мені – і я забуду;

покажи мені – і я запам'ятаю;

дай зробити – і я зрозумію.

Китайська притча: «Те, що я чую, я забуваю. Те, що я бачу і чую, я трохи пам'ятаю. Те, що я чую, бачу й обговорюю, я починаю розуміти. Коли я чую, бачу, обговорюю й роблю, я набуваю знань і навичок. Коли я передаю знання іншим, я самовдосконалююся.»

Серед найбільш поширених інноваційних технологій можна виділити такі методи навчання: робота в парі або в групах, мозковий штурм, мікрофон, незакінчена пропозиція, ділова гра, рольова гра, імітаційна гра, дискусія, «навчаючись – вчуся», займи позицію, метод проектів, метод-кейс, арт-технології та ін.[3.46.]

За умов парної роботи всі учні отримують рідкісну за традиційним навчанням можливість говорити, висловлюватись, соціалізуватись. Робота в парах дає час подумати, обмінятися ідеями з партнером і лише потім озвучувати свої думки перед класом. Вона сприяє розвитку навичок спілкування, вміння висловлюватись, критичного мислення, вміння переконувати і вести дискусію.

Говорячи про рівень складності тієї чи іншої теми, треба брати до уваги пізнавальні можливості учня, наявність необхідних книг, журналів у нього дома та у бібліотеках, які він може відвідувати. Обов'язково треба ознайомити його з правилами користування довідковою літературою і особливо архівними документами, навчити учнів спиратися на інші джерела знань, в першу чергу на засоби масової інформації. [9.1.]

Методи інтерактивного навчання можна використовувати на різних етапах уроку: під час первинного оволодіння знаннями, їх закріплення і вдосконалення, формування вмінь та навичок.

На етапі актуалізації знань допоможе гра «Спринт». Учням пропонується розшифрувати слово (написане окремо на аркушах для кожного учня),

користуючись цифрово-літерним кодом. Хто перший відгадає слово піднімає руку.

Наприклад, метод «Чиста дошка» - записується на дошці запитання, які стосуються теми й відповіді на які учні дадуть, опрацювавши текст підручника із історії України або всесвітньої історії чи правознавства. Наприклад, на уроці всесвітньої історії у 9 класі при вивченні теми: «Початок Великої французької революції кінця XVIII ст.» розглядаємо питання:

- Чи все населення Франції мало однакові права до початку революції?
- Як відрізнялися люди за становим поділом?
- Які були рушійні сили революції?

Після розповіді вчителя та опрацювання тексту учні аналізують вивчений матеріал і дають відповіді, (*що не всі стани населення мали однакові права, що і стало одним із факторів революції*), а вчитель закреслює опрацьовані питання. Робота буде успішною, якщо під кінець уроку дошка стане чистою. На виконання завдання надається певний час. При виконанні такого завдання учні усвідомлюють наскільки важливо мати права та користуватися ними, що населення відповідає за те, що відбувається в країні не менше, ніж керівники держави, отже, народ – рушійна сила.

На уроці історії в 9 класі доцільно використати вправу «Дай мудру пораду», коли учні зіставляють та аналізують матеріал і дають пораду декабристам щодо виходу із ситуацій, які історично склалися на той час; а уроці в 6 класі використовую вправу «Уяви себе Александром Македонським», де діти дають оцінку діяльності правителю, уявляючи себе на його місці. Разом з тим приходять до розуміння того, що не завжди зброя вирішує, що потрібно грамотно побудувати правлячий апарат та запровадити закони і контролювати їх виконання.

Учням 5 класу пропонується назвати державні символи України, президентів України, культурних діячів незалежної України вправою «Мікрофон». (*Доцільно використовувати на уроці узагальнення та систематизації знань та вмінь за розділом « Про що і про кого розповідає історія»*). Така вправа дає можливість зосередити увагу на їх причетності до держави України, прищеплювати повагу та гордість до своєї Батьківщини.

Метод «Дошка відкритих запитань». Тема і план уроку записані на дошці або презентація. Наприклад, урок правознавства у 9 класі «Людина, особа, громадянин» учитель пропонує учням сформулювати запитання, відповіді, на які вони б хотіли одержати під час вивчення теми уроку. Учні записують або в зошити або на окремі листочки, які прикріплюють на дошку. У кінці уроку підводяться підсумки, використовую метод «Незакінчене речення» на основі дошки запитань учні повідомляють, чи отримали вони відповіді на свої запитання, поставлені на початку уроку, розпочинаючи речення такими словами: *Я дізнався... Я навчився... Я зрозумів, що зможу ... Мені сподобалося ... Для мене стало новим ... Мене здивувало ... Я зрозумів ... Я хочу ...* (Учитель підсумовує результати уроку).

На уроці правознавства у 9 класі на тему «Людина, особа, громадянин» пропоную «Мозковий штурм», задаючи питання: *Як ви розумієте, що таке*

«людина», «особа», «громадянин». Відповіді учнів починаються зі словосполучення: «Я вважаю, що ...». Учні по черзі дають відповіді, а вчитель підсумовує та на основі їх формулює відповідну термінологію. Коли учень сам задіяний у процесі пошуку правильної відповіді, він краще запам'ятовує матеріал.

«Дискусійна сітка Алвермона» застосовується для визначення правильності прийнятого історичного рішення, наприклад, питання: *Чи правильно зробила Україна, проголосивши єдине громадянство?* - учні наводять аргументи «за» та «проти», роблять висновки. Вправа сприяє розвитку креативного мислення, школярі вчаться знаходити правильні відповіді, доводити правильність своєї думки, використовуючи історичні документи та текст підручника.

Також можна використати такі ефективні інтерактивні вправи: «Моє ставлення до історичної події», «Якби я жив в епоху середньовіччя», «Так – ні», «Вірю – не вірю», «Незакінчене речення», «Дай мудру пораду».

Історія надає багато можливостей для розвитку вражаючих за своєю суттю суперечливих питань. Як приклад, згадаємо фашизм в Італії, нацизм у Німеччині, в міжвоєнний період (всесвітня історія у 10 класі). Ці нації занадто впевнені в своїх правах, уражені хворобою жорстокості, створюють ситуації, скажімо, голокост (нацисти), які ігнорують реалії. І щоб молодь засвоїла уроки історії і не повторювала її найбільш жахливих сторінок, потрібно докласти багато зусиль, щоб учні зрозуміли обставини, що зумовлюють подібні явища. Найефективнішими формами роботи на таких уроках стають ті, які відповідають *технології розвивального навчання та критичного мислення*. Важливого значення надають змісту запитання для обговорення, які пропонуються учням. Наприклад,

- Що штовхнуло людей до подібних дій?
- Якими почуттями вони керувались?
- Чи можуть такі події повторитися?

У процесі вирішення конфліктних чи суперечливих ситуацій доречним є метод «Незакінчене речення». Наприклад: *«Мені дуже прикро що ...»*, *«Чи зміг би я ...»*

При вивченні історії тої чи іншої держави радимо звернути увагу на те, що стало причиною її виникнення, чиї інтереси і права упродовж багатьох століть захищала влада. Занурюючись в атмосферу несправедливості, учні краще усвідомлюють поняття «справедливість – несправедливість», «рівність», «дискримінація».

Велике значення на уроках відводиться *ігровому методу* навчання, який використовується поряд з іншими видами навчальної роботи : *гра «Знайди помилку»*, *«Історичний ланцюжок»*.

Надзвичайно важливо навчити учня давати історичну характеристику подіям, явищам, історичним діячам. З цією метою доречно використовувати *ІКТ–технології, технології проблемного навчання, наочність*.

Принцип наочності сформулював і обґрунтував в XVII столітті Я.Коменський: « ... усе, що тільки можна уявити для сприйняття почуттями, а

саме: видиме – для сприйняття зором, те, що почуте, - слухом, запахи – нюхом, те, що смакує, - смаком, доступне дотику – шляхом дотику. Якщо які - небудь предмети відразу можна сприйняти декількома почуттями, нехай вони відразу схоплюються декількома почуттями» [2. 302].

Завдяки ІКТ можна використовувати різноманітні форми наочності, різні способи представлення теоретичного матеріалу, що надає прекрасні можливості для урізноманітнення ілюстративного матеріалу. Учні самостійно здобувають інформацію, добирають матеріали до уроку, із задоволенням створюють презентації в програмі Microsoft PowerPoint.

До того ж, у процесі засвоєння програмового матеріалу в учнів одночасно працюють усі види пам'яті. ІКТ оживляють «сухий теоретичний» матеріал: видатні історичні особи перетворюються на реальних людей, історичні події стають близькими, абстрактні поняття постають як конкретні явища. ІКТ дозволяють й учителеві суттєво зекономити час на уроці, зробити навчальний процес цікавим та жвавим. [3.9.]

За допомогою відео файлів можливо відтворити найбільш характерні риси історичних епох. Формуючи яскраві та об'ємні уявлення про минуле, цей вид наочності створює в певній мірі ілюзію присутності, коли учень подорожує з яким-небудь героєм чи поринає у воєнні часи (історія України у 8 класі «Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького») чи культурні події минулих часів (історія України 7 клас «Культура Русі – України X-XII ст.»). Учням надається можливість зустрітися з історичними особами, ознайомитися з господарством, побутом, традиціями народів, як найдавніших цивілізацій, так і минулих часів. У процесі роботи з таким видом наочності в учнів легко запам'ятовуються події, а також історично - географічні назви, імена, дати. Цей тип наочності є універсальним і найбільш перспективним, він може замінити й ряд інших типів наочності . Схеми, таблиці, карти, карто – схеми, карикатури, ілюстрації, портрети все це можна демонструвати за допомогою комп'ютера. Тому робота з комп'ютером - вимога часу.

З великим задоволенням школярі дивляться фільми, слухають аудіо записи. Наприклад, на уроці з історії України на тему «Українська революція 1917-1921 рр.» можна продемонструвати документальний фільм «Проголошення злуки ЗУНР та УНР», уривок з фільму «Бій під Крутами».

За допомогою мережі Інтернет з використанням мультимедійних пристроїв можна провести віртуальні екскурсії до різних країн і міст світу, а також до музеїв і експозицій.

Залучення учнів до сучасних методів роботи з інформацією, комп'ютеризоване навчання сприяє формуванню творчого мислення школярів, готовності їх до роботи в умовах сучасної інформатизації суспільства.

На підсумковому етапі уроку для закріплення знань та вмінь учнів можна провести онлайн - тестування. Наприклад, для учнів 8 класу з історії України створити онлайн - тести на освітньому порталі з теми: «Початок Національно-визвольної війни». Або використати готові питання закодовані QR- кодом, в підручниках з історії України та всесвітньої історії у 10 класі, для проведення поточного оцінювання вивченого матеріалу чи для узагальнення знань та вмінь

учнів після вивчення певного розділу. Учні з великим задоволенням використовують свої *мобільні телефони*, щоб розв'язати тестові завдання по QR - коду.

Необхідність застосування комп'ютерних технологій під час уроків в історії, обґрунтована як наслідок технічного прогресу, має неабиякий вплив на освітній процес та усвідомлення громадянської відповідальності. Використовуючи комп'ютерні підручники, пошукові системи у межах роботи на уроці історії та права, посилюється як необхідний методичний аспект, але й створюються комфортні умови для навчання історії та права.

Така діяльність дає можливість зрозуміти суть процесу чи явища, формувати критичне мислення яке виступає показником розвитку особистості й водночас рівень оволодіння ними загально навчальними вміннями.

Надзвичайно важливим є також і морально-ціннісний компонент громадянської відповідальності, який включає:

- наявність життєвих орієнтацій і цілей.

Адже вчитель повинен навчити дітей вирішувати найважливіші завдання щодо формування вмінь школярів знаходити причини та наслідки події, явища, розглянути їх під різними кутами зору, робити висновки щодо адекватності певної дії. З цією метою використовують такі завдання, які спонукають учнів у пошуку особистого значення у темі, пригадування прикладу з власного життя, зіставлення порівняння ідей, знаходження аргументів на підтримку зайнятої учнем позиції, висунення власної гіпотези розвитку подій, проводять паралель між схожими історичними подіями, які відбувалися в різні історичні епохи, висунення власної гіпотези розвитку подій. Зрозуміло, що при вивченні історії важливим є не *стільки запам'ятовування фактів, скільки розуміння контекстів та наявності власної думки у кожного учня*. Для цього використовують різноманітні вправ, які спонукають учнів розмірковувати, обдумувати, порівнювати: « якби ... то...», «для мене важливо ...», «якби я міг ...». Також ефективним є такий метод як написання есе про історичну подію.

Ефективним способом розвитку креативного мислення у дітей є предметні тижні. У рамках тижнів історії та правознавства реалізуються і міжпредметні зв'язки. Діти виготовляють стіннівки: самостійно підбирають для них матеріал, створюють колажі, пишуть вірші, художньо оформляють. Художні конкурси включають конкурси малюнків, плакатів, листівок, Publisher-публікацій. Готуючись до інтелектуальних конкурсів, діти додатково працюють над пошуком цікавої, креативної інформації, створюють історичні костюми (історичні інсценізації), творчо підходять до презентації образів історичних діячів. Саме під час проведення тижня історії найефективнішою є технологія групової творчої справи. Це можливість реалізувати не тільки навчальні творчі здібності, а й літературні, образотворчі, музичні, ігрові, технічні.

Висновок.

Отже, вивчаючи історію, важливо звертати увагу не просто на знання фактів, а відслідковувати, як змінювалось життя людей, як виборювались права і свободи. Підвищення зацікавленості та розвиток креативного мислення учнів

через використання ефективних інноваційних технологій спонукає учнів до пошуку нової інформації. Життя доводить, що в складних умовах, які постійно змінюються, найкраще орієнтується, приймає рішення, працює людина творча, гнучка, креативна, здатна до генерування і використання нового (свіжих ідей, задумів, підходів та рішень). Це людина, яка володіє сміливістю мислення, умінням бачити за межі того, що бачать сучасники і бачили попередники.

При вивченні історії ХІХ – початку ХХ століття доцільно використовувати вправи, що створюють умови для формування навиків участі в управлінні державою, активної життєвої позиції, усвідомлення значення свободи вибору, відповідальності за свій вибір, наслідки дії або бездіяльності.

Кожна людина є унікальною, неповторною особистістю, здатною до розвитку власних творчих здібностей. Вона наділена надзвичайно багатим потенціалом, який часто буває реалізованим не повністю через об'єктивні та суб'єктивні причини.

Процес формування креативного мислення учнів повинен організовуватися, насамперед, у формі проблемного навчання, яке передбачає постановку і рішення навчальних проблем. Тому завданню розвитку креативного мислення учнів необхідно підпорядкувати всі організаційні форми і методи навчання в сучасних умовах.

Для інтелектуального зростання творчості дітей, захоплених історією, слід перш за все забезпечити умови досягнення ними високого рівня загально навчальних та спеціальних умов та навичок, оволодіння методами здобуття історичних знань, раціональної організації пізнавальної діяльності.

Отже, творче здібним учнем можуть стати учні, які мають стійкий інтерес до предмету, широку загальну ерудицію, особисті погляди на світові події, здатність багато, наполегливо і цілеспрямовано працювати над собою. При розвитку творчих здібностей, учням даємо відчуття, що основний метод поновлення, збільшення знань – самостійний творчий пошук, розвиток світогляду, пробудження інтересу до історії.

Список використаної літератури

1. Десятов Д. Використання наочності як засобу формування предметних компетентностей учнів на уроках історії / Д. Десятов // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. - 2011. - ВІП88. - 84с.
2. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В2т. Т1. Великая дидактика/Я.А.Коменский. - М.: Педагогика, 1982.-656с.
3. Креативність особистості як фактор інноваційного розвитку суспільства : збірн. наук. праць / за ред. доц. В.В. Павленко. – Житомир : ФО-П Левковець Н.М., 2018. – 154 с.
4. Корінна Л. В. Формування творчої особистості в системі роботи ліцею з обдарованою молоддю // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах: матеріали Міжнар. наук. - практ. Конференції (м. Житомир, 22-23 травня 2014р.) /За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014.- с.249-263.

5. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії в школі.- К.: Генеза,2006.-191с.
6. Моргун В. Розвиток інтелектуально - евристичних здібностей учня // Психологічна підтримка творчості учня / Упоряд. О. Главник, В. Зоц. - К, 2003.с.4-8.
7. Пометун О. І. ,Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук. - метод. посіб. /За ред. О. І. Пометун. - К.: А.С.К., 2004.- 192с.
8. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально –методичний посібник / Г. Г. Яковенко. – Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. – 324 с.
9. http://www.ntorgaizosh.ks.sch.in.ua/pracyuyemo_nad_problemoju/rozvitok_tvorchih_zdibnostej_uchniv_na_urokah_istorii/
10. http://irunamuhativna.blogspot.com/2015/12/blog-post_32.html